

15. Дописи // Рідний край. – 1906. – № 22.
16. Дописи // Рідний край. – 1906. – № 22.
17. Пошанування пам'яті Т. Шевченка в 50-ті роковини його смерті // Рідний край. – 1911. – № 9 – 10.
18. Шевченковские дни в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1914. – № 3.
19. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1914. – № 3.
20. Столетие со дня рождения Шевченка в откликах украинской и русской печати // Украинская жизнь. – 1914. – № 3.

О. М. Ситник

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ЧЕРКАШНИНИ В 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. XX ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРОТИСТОЯННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Перша половина XX ст. стала для української нації чи не найтрагічнішим періодом історії. Війни, голодомори, репресії призвели до цілеспрямованого винищення духовної та інтелектуальної еліти нації. При цьому величезний тягар випав на долю селянства – домінуючої та найвагомішої частини українського народу, життєдайного підґрунтя, яке завжди живило націю представниками інтелігенції та духовенства. Роль цієї верстви була особливо важливою у збереженні духовності та національної свідомості. Священники, учені, учителі стали першими жертвами тоталітарного більшовицького режиму, метою якого було винищення цвіту української нації. Згодом, у 20-х – 30-х рр. почалася цілеспрямована ліквідація і самого українського селянства. За таких обставин зазнало змін і національне самоусвідомлення селянства.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою ґрунтовного дослідження всього комплексу причин та обставин, які спричинили трансформацію селянської свідомості. Ці зміни, на наш погляд, можна проаналізувати на прикладі селянства Черкащини – козацького краю, одного з центрів духовності України з давніми традиціями незалежництва та свободолюбства, що виявлялося в численних козацьких повстаннях (Хмельниччині, Гайдамаччині та Коліївщині), а також під час національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. та подальшого повстанського руху.

Окреслена проблема залишається малодослідженою в українській історіографії. Існують лише розробки поодиноких сюжетів [1, 11]. Мета статті – визначити та обґрунтувати поняття „українська національна свідомість”, з’ясувати характер її вияву під час селянських виступів у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. на Черкащині в контексті протистояння української національної та більшовицької ідеології. Об’єкт вивчення – селянство Черкащини 20-х рр. XX ст., предмет – його національне самоусвідомлення.

Національна свідомість – складна модернізована система духовних феноменів та їхніх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації і відображають основні засади її буття та розвитку.

Національну свідомість становлять теоретичні й буденні, масові та елітні, власне національні та запозичені (й асимільовані внаслідок акультураційних процесів) ідеї, настанови, прагнення, культурні здобутки, що утворюють духовний універсум нації. Національна свідомість не зводиться до суми її етнічних компонентів. Останні опосередковані в національній свідомості домінантами самоствердження нації: спільним громадянством, територією, національними інтересами, юридичними правами громадян, соціальними нормами, культурними традиціями. Національна свідомість ґрунтується на основних чинниках і засадах буття нації. Вона є надбанням і результатом історичного розвитку, самоосмислення та політичного уконституювання нації. Національна свідомість є критерієм ідентифікації нації в геополітичному, соціокультурному просторі й водночас критерієм самоідентифікації нації. Це засіб і вияв національної інтеграції та консолідації. Провідною парадигмою, ґрунтом національної свідомості є національні інтереси й цінності [6, 236]. Відтак головними ознаками української національної свідомості є усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психолого-етнічної самотності та неповторності.

Особливо слід підкреслити те, що життєспроможність, активність нації здебільшого визначаються рівнем та особливостями її самосвідомості, а також здатністю відстоювати свої національні ідеали, суверенітет, незалежність.

У ході національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. виявилася неспроможність схильного до соціал-демократичної орієнтації керівництва Центральної Ради, а згодом і Директорії, вирішити нагальне для селянства питання землі, а також забезпечити належне формування постійно діючої боєздатної армії, спроможної захищати терени УНР від численних загарбників. Унаслідок усунення чи не найбільш національно свідомих, патріотично налаштованих політичних і військових діячів (М. Міхновського, П. Болбочана та ін.), український народ у особі своєї провідної (за чисельністю та схильністю до збереження національних традицій і ознак) верстви – селянства – залишився фактично віч-на-віч із більшовицькою агресією. У цих умовах широкого розмаху набули повстанський рух й отаманщина найрізноманітніших відтінків. Тоді ж почало відроджуватися Вільне козацтво. Відомий дослідник Р. Коваль відзначає високий рівень національної свідомості козаків – учасників повстанського руху в Україні початку 1920-х рр. [11, 31]. Саме з могутнім вибухом селянсько-козацької національно-визвольної боротьби Холодного Яру пов’язується феномен так званого рецидиву наддніпрянської свідомості [9, 7].

Холодноярська республіка стала одним із найвизначніших виявів опору поневолювачам. Протягом кількох років вона являла собою важливий форпост боротьби за незалежну українську державу [10, 199]. Ще одним із визначних центрів повстанської боротьби селян була Звенигородщина, де аж до 1923 р. діяв відомий отаман Іван Лютий-Лютенко. Незважаючи на значні успіхи й перемоги, не всі отамани прагнули незалежності України, їм було достатньо визволити свою волость чи повіт. Відтак із

сусіднього міста приходили каральні загони „ЧК” і жорстоко розправлялися із повсталими або їхніми родинами. Це свідчило про недостатній розвиток національної свідомості українських селян загалом і частини холодноярців зокрема.

Проте найразючіший удар радянська влада завдала 1921 року. Не каральними експедиціями, а новою економічною політикою – НЕПом. Переконавшись, що українське село перемогти каральними заходами неможливо, червоні окупанти підійшли до розв’язання проблеми з протилежного боку: вирішили дати українському селянинові деякий час пожити, замінивши „продрозкладку”, тобто необмежений грабунок, „продподатком”. Селянину дозволили торгувати. І український господар, який змудьгувався за мирною працею, надав перевагу не боротьбі за незалежність, а можливості сито жити в рабстві [10, 116–117]. Безперечно, що така позиція, зумовлена насамперед браком національної свідомості, невдовзі привела селянство до трагічної розплати.

Слід зауважити, селянству більш властивою була релігійна свідомість, аніж національна. Про це свідчать численні випадки захисту селянами Черкащини церков і священників у період кінця 20-х – початку 30-х рр., коли особливого розмаху набув наступ влади та сільських активістів на церкву. Серед значної кількості таких прикладів відзначимо найхарактерніші. Так, 4 травня 1929 р. у с. Тернівку Ротмистрівського (тепер – Смілянського) району прибули наглядач районної міліції з агентом розшуку з метою вчинення обшуку у квартирі місцевого священника Потратія. Однак негайно прибулі селяни перешкодили їм це зробити. Священик, одягнувши ризу та взявши Євангеліє до рук, у супроводі натовпу селян рушив до церкви, де було влаштовано збори. Потратій провів у церкві дві доби, і увесь цей час біля нього знаходилися віруючі, котрі охороняли його. 6 травня біля приміщення сільради священник звернувся до натовпу селян зі словами: „Брати мої і сестри, мене терзають і мучать, ідемо зі мною до Черкас”. На що і отримав схвальну відповідь. Коли ж міліція намагалася розігнати юрбу, селянин Уманський вдарив наглядача міліції, виходив у нього з кобури револьвер і кинув його на землю. Лише після цього священника було затримано. 3 травня 1929 р. Ротмистрівською районною міліцією було проведено обшук на квартирі священника с. Ротмистрівки Гремальського та його арешт. 5 травня селяни с. Ротмистрівки стали вимагати звільнення заарештованого священника. При цьому звучали заклики йти визволяти священника силою. У цій справі було заарештовано 12 селян с. Тернівки та 8 селян с. Ротмистрівки [12, 65]. Наведені факти яскраво свідчать не лише про традиційну релігійність українського селянства, але й про особливе, поважне ставлення до церкви та священників, заради яких селяни були здатні на спротив владі.

Найбільшу непримиренність і жорстокість більшовицька влада виявляла стосовно Української Автокефальної Православної Церкви. Її священники піддавалися особливим переслідуванням. Тисячі їх було розстріляно або вивезено на каторгу [1, 56–69]. Це слід пов’язувати з тим, що саме УАПЦ чи не найбільшою мірою дбала про розвиток не лише релігійної, а й національної свідомості українців.

Комуністична ідеологія була вкрай нетерпимою до найменших виявів інакомислення. Все, що не відповідало її догмам, підлягало неминучому винищенню. При цьому часто місцеві комуністи та комсомольці перевершували представників центральних органів влади і навіть ДПУ в непримиренному, іноді нелюдському, ставленні до священників. Так, згідно з документами Центрального державного архіву громадських об’єднань України, мали місце „перегини” в антирелігійній роботі з боку представників сільської влади та активістів. Ними, зокрема, у с. Дубіївка Медведівського району „в порядку раскуркулення” у священника Федора Тихоневича було відібрано дрібні домашні речі та запропоновано негайно залишити село. Голова сільради с. Рейментарівки Кам’янського району разом з іншими особами, озброївшись гвинтівками, уночі, під виглядом ДПУ, прийшли до місцевого священника Дмитра Ольшанського, завели його в хату розкуркуленого і побили за небажання відмовитися від сану. Д. Ольшанський після цього втік із села. Аналогічні випадки були зафіксовані в Смілянському та Золотоніському районах [12, 65].

Ще одним небезпечним для владної ідеології джерелом морального авторитету серед українського селянства були кобзарі та бандуристи. Вони сприймалися як носії національної ідеї й значущий фактор розвитку національної свідомості, а отже, перешкождали утвердженню ідеологічних настанов радянсько-більшовицької системи. Таким чином, влада прагнула залучити народних співців до своїх агітбригад і контролювати їхню творчість. У випадку непокори кобзарі та бандуристи знищувалися фізично [1, 185–191].

Після того, як наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. більшовицький режим винищив майже всю національну еліту українського народу, єдиною силою, здатною чинити опір насадженню тоталітаризму, денаціоналізації та русифікації, незважаючи на всі важкі втрати, залишалося українське селянство. Саме воно стало головною опозицією в поширенні комуністичної ідеології. Керівники більшовицької партії розуміли, що без повної перемоги над українським селянством неможливою є перемога Москви над Україною, перемога самої комуністичної системи. Лідери комуністичної партії завжди із презирством і ненавистю ставилися до селянства, зокрема українського, як до оплоту буржуазної та національної стихії. Включити українське селянство до комуністичної системи шляхом переконання, агітації, пропаганди було неможливо. Отже, Москва стояла перед проблемою: або поступитися цій стихії, або зламати її опір будь-якими заходами. ЦК ВКП(б), на жаль, не без допомоги українських комуністів опрацював і втілював у життя жахливий, нелюдський план ламання цього опору не лише шляхом примусової колективізації сільського господарства, тобто ожебрачення українського селянства, але й шляхом фізичного знищення мільйонів українців. Унаслідок примусової колективізації та шаленого терору, у 1930 – 1933 рр. було майже повністю ліквідовано приватно-власницьке сільське господарство в Україні. Фактично було забрано всю землю в українського селянства, усі засоби виробництва, майже всю худобу, селянство було перетворене в найжалюгідніших рабів держави [4, 97–

98]. При цьому партійні верховоди на місцях вдавалися до найрізноманітніших методів і прийомів фізичного, морального та психологічного тиску на селян, що часто переростало у вияви садизму, катувань й приниження елементарної людської гідності.

Очевидець колективізації та голодомору 1932 – 33 рр. на Черкащині, Семен Старів, у своїх спогадах навів яскраві приклади нищення не лише національної свідомості селян, але й елементарної людської гідності та моралі. Господарі, що раніше вважалися за куркулів і переслідувалися в той чи інший спосіб, однак, ще втрималися на селі, раптом входили в ласку партійного начальства і масово залучалися до активної партійно-державної роботи. Ці так звані куркулі ставали найзапеклішими активістами. До того ж, самі з діда-прадіда селяни, вони чудово знали на селянській психології, тож і виявляли велику винахідливість щодо методів підкорення своїх односельців партійній політиці [8, 62]. У цих умовах бути національно свідомим українцем стало вкрай небезпечно [7, 201].

Україна вмирала. Це були жахливі часи. Радянська влада заборонила допомагати голодним, опухлим від голоду селянам, які добиралися до міст. Люди божеволіли, кінчали життя самогубством, траплялися випадки людодства. Геноцид і етноцид спрямовувався проти основної субстанції нації – селянства. Більшовики прагнули знищити українську націю та перетворити її на атомізовану масу заляканих підданих Кремля [7, 203].

Оскільки натиск на українське селянство з боку органів влади не припинявся, а лише наростав, українська людинність перейшла до збройної боротьби з окупантом. Спочатку ці збройні виступи проти агентів радянської влади на місцях мали неорганізований або напіворганізований характер. Українські селянські революціонери (інакше їх назвати, урахувуючи тодішню ситуацію, важко) починали запроваджувати акти індивідуального терору. Майже по всіх українських селах вбивали представників терористичного советського апарату: членів райпарткомів, райвиконкомів, працівників ДПУ, міліції, насланих із Росії та з міст України, комуністів і комсомольців, активістів із місцевих колгоспів. Згідно з офіційними радянськими даними, лише в 1931 році зареєстровано було в 44 % колгоспів напади на активістів. Власне, не існувало в Україні жодного села, де не було б зафіксовано випадків відплатного терору. Коли етноцид, запроваджений владою, набрав масового характеру та найжорстокіших форм – виселення не лише поодиноких родин, але цілих сіл, арешти та заслання не тільки „куркулів” та „підкуркулів”, але й незаможників, коли почали викидати масово цілі родини взимку з хат, відбирали всі продовольчі засоби, включаючи тільки-но спечений хліб та тільки-но зварену юшку, коли прийшов масовий голод – почалися організовані повстання. Велике повстання було організоване народним учителем Володимиром Бендиком, який, вірогідно, був провідним членом СБУ. Бендик у 1930 р. очолив селянське повстання, яке від Кам’янець-Подільського поширилося по Правобережній Україні до Вінниці та Києва. За твердження очевидців, він мав значний авторитет серед селян і був незламним українським патріотом. Тяжко хворий, він закликав усіх „любити свою Батьківщину й ніколи не складати зброї”, а також стверджував, що не було ще жодного

народу, який здобув собі волю без боротьби й без жертв. Зрозуміло, ці повстання в ті часи були засуджені на неминучу невдачу. З одного боку барикад стояла велика, озброєна до зубів імперія, із величезною армією, грандіозним урядовим апаратом, розгалуженою мережею таємної поліції (ДПУ – НКВС), великою партією та допоміжними для неї організаціями, з іншого – обеззброєні, напівголодні, виснажені до краю маси українського селянства. Лише відчай, повна безвихідність становища, але крім цього, непоборний людський дух, непереможний дух нації могли підняти маси на безнадійну боротьбу. Це були жахливі роки. Це були роки, які покрили вічним соромом не лише ініціаторів голоду й терору – Російську Комуністичну Партію під проводом Сталіна, Комуністичну Партію Більшовиків України під проводом, на жаль, і українських комуністів, але й керівників урядів Західної Європи, Північної Америки, інтелектуальну еліту всього світу, яка мовчки спостерігала ці жахи й навіть устами деяких своїх представників твердила, що жодного голоду нема, що СРСР є найпередовішою й найгуманнішою країною світу. Вмирали цілі села. На вулицях міст України вмирали сотнями голодні люди. „Чорні ворони” щоночі вивозили з міст українську інтелігенцію, а вантажні машини – трупи померлих від голоду. У цей самий час на вулицях, в установах, школах, університетах грало радіо: „Я другою такої країни не знаю, где так вольно дышет человек...” На мітингах, у пресі, урядових повідомленнях йшлося про „щасливе життя під сонцем сталінської конституції”, а над Україною лютував нічим не прикритий московсько-комуністичний терор. Україна вмирала [4, 97]. При цьому цілеспрямовано, свідомо нищилися високі духовні й морально-психологічні принципи, традиції та звичаї українського народу. Однак, незважаючи на жорстокі репресії й терор, у народі жили традиції Коліївщини та Гайдамаччини, що виявлялися у своєрідній селянській ідеологічній доктрині оборони від загарбників-чужинців, якщо і не всієї Батьківщини, то обов’язково своєї землі.

Українська національна свідомість як на сході, так і на заході України, найтісніше пов’язана з діяльністю національної інтелігенції. Однак фізичне знищення значної кількості українців, голодомор, червоний терор щодо інтелігенції (та водночас безконкурентне офіційне панування комуністичної великодержавної ідеї) призвели до фактичного пригнічення національної свідомості на терені України (насамперед Східної). Національна ідеологія вважалася явищем кримінального порядку, національна психологія тотально викорчувалася великодержавною політикою. Особливо ненависним було ставлення комуністичних ідеологів до Черкащини – духовного, а не тільки географічного центру України. Нищення найменших виявів національного самоусвідомлення українців, насамперед Шевченківського краю, було першочерговим завданням більшовиків-ленінців. Однак маємо підстави констатувати, що національна свідомість українського селянства так і не була знищена. Завдання ж її відродження є запорукою нашої державності та незалежності.

1. Злочин / Упор.: П. Кардаш. – Мельбурн-Київ: Фортуна, 2003.

2. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
3. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929 – 1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
4. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. – Лондон: УВС, 1973.
5. Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу. Історіографія проблеми // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
6. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Карпунов та ін. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.
8. Старів С. Страта голодом / Пер. з англ. – К.: Просвіта, 2002.
9. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів / Гребенюк Г.С., Коваль Р.М., Коротенко В.В., Маслак О.О.; за ред. Р.М. Ковалю. – К.: ред. газети „Незборима нація”, „Просвіта”, 1997.
10. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001.
11. Коваль Р.М. Ренесанс напередодні трагедії. – К.: Діокор, 2003.
12. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2987.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185.

І. В. Рибак

ЖИТЛО ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА: КІЛЬКІСНІ ТА ЯКІСНІ ЗМІНИ

Житло є найважливішою частиною селянського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Незважаючи на це, окреслена проблема недостатньо вивчена у вітчизняній історіографії. Частково її висвітлено в працях В.В. Калініченка І.В. Рибак, А.Г. Данилюка, Ю.О. Хохола [1–4]. Проте спеціальні дослідження фактично відсутні. З огляду на це автор ставить за мету простежити еволюцію житлового будівництва в доколгоспному селі, з'ясувати кількісні та якісні зміни, які відбулися в житлово-

побутових умовах мешканців у добу НЕПу. Об'єкт дослідження – соціально-побутова сфера доколгоспного українського села, предмет – селянське житло. Уявлення про його стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923 – 1924 рр., у ході якого було вивчено житлово-побутові умови 86156 селянських дворів у 214 селах України [5, 3–4]. Насамперед було з'ясовано, з яких матеріалів зведено стіни хат [5, 18].

Табл. 1

Аналіз наведених даних свідчить, що, незважаючи на регіональні особливості, матеріали, з яких зводилися стіни, як правило, залишалися малоякісними. Лише незначна кількість селянських хат будувалась із цегли, каміння, саману. Найгіршими із

Назва губернії	Матеріали, з яких побудовано стіни хати						
	дерево	каміння	цегла	глина	хворост	саман	інші
Волинська	93,6	—	0,1	6,3	—	—	—
Донецька	17,5	31,8	0,8	1,6	2,8	45,2	0,3
Катеринославська	1,3	1,2	1,0	33,8	33,5	27,4	1,8
Київська	76	0,05	—	21	2,2	0,05	0,7
Одеська	3,3	23	0,7	56	9,4	3,8	3,8
Подільська	45	4,6	1,25	44,5	0,25	0,9	4,5
Полтавська	43	2,3	—	26	22,4	4,3	2
Харківська	85,2	0,2	0,4	4,3	9,4	0,4	0,3
Чернігівська	98,2	—	0,2	0,6	0,6	0,2	0,2
В середньому в Україні	49,7	6,3	0,4	24,9	9,4	7,6	1,7

санітарно-технічного боку були хати, зведені з хмизу, основу яких становив пліт, обмазаний ззовні та зсередини глиною, а також глинобитні (мазанки). Ці хати досить легко промерзли взимку і робили помешкання холодним та вогким. За даними Укрдержстраху, у 1925 році у 8 округах України такі хати становили більше 50 % наявного житлового фонду, у 8-ми – між 25–50 %, 9-ти – 10–25 %, у решті округів – менше 10 %. Дерев'яні в 20-ти округах складала більше 50 %, в 10-ти – між 25–50 %, в 3-х – 10–29 %, у решті округів – менше 10 % [1, 385].

З'ясовано, що 15,1 % обстежених селянських хат побудовано до 1880 року, 10,6% – у 1881–1890рр., 19,2 % – 1891 – 1900рр., 25,0 % – 1901 – 1910 рр., 20,6 % – 1911 – 1920 рр. і лише 9,5 % у 1921 – 1924 роках [5, 23]. Таким чином, війна, розруха негативно вплинули на темпи житлового будівництва на селі. Фонд житла був застарілим. Дерев'яні оселі були вкрай вогнебезпечними. У 20-ті роки XX ст. від пожеж постраждало 0,5 % селянських господарств [1, 386]. Малоякісними залишалися будівельні матеріали, якими вкривалися селянські хати (у %) [5, 27].

Табл.2.

Назва губернії	Матеріали, якими вкрито хати				
	очерет солома	черепиця	залізо	дерево	інші
Волинська	85,5	7,4	1,6	5,5	—
Донецька	51	39,9	5,6	3,5	—
Катеринославська	61,3	33,5	1,4	1,6	2,2
Київська	98,1	1	9,9	1	—
Одеська	78	10	6	0,3	5,7
Подільська	91,3	0,8	7,6	0,3	—
Полтавська	92,3	1	6,7	—	—
Харківська	82,4	3,3	14,3	—	—
Чернігівська	95	0,2	4,5	0,2	—
В середньому в Україні	81,4	9,4	6,8	1,2	1,2